

Тоголоков А.М.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СУФИЗМДИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Тоголоков А.М.

ОСОБЕННОСТИ СУФИЗМА В КЫРГЫЗСТАНЕ

A.M. Togolokov

FEATURES OF SUFISM IN KYRGYZSTAN

УДК:296: 847.1/14 (575.2)

Макалада суфизмдин өзгөчөлүктөрү Кыргызстандын аймагында каралган.

The article describes the features of Sufism in Kyrgyzstan.

Кыргыздардын арасына исламдын жайылышы менен, байыркы жөнөкөй ишенимдердин көптөгөн түрлөрү менен элементтери элдин жашоосунан четтетилген. Ал эми алардын кээ бирлери жаңы диндин нормалары менен догматтарына ылайык өзгөртүлүп, жаңы формага жана мазмунга ээ болушкан. Политеизмдин көп сандаган калдыктары мусулман дининин составдык бөлүгүнө айланган жана жергиликтүү салттарга ылайык ислам дини трансформацияланган. Биринчиден, ал политеизмден монотеизмге өтүү процессинин мыйзам ченемдүүлүгүн теренирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет; экинчиден, муну менен бирге, элдердин жашоосундагы социалдык шарттарына жараша баштапкы сыйынуулар боюнча көз караштарынын санынын көбүрөөк же азыраак камтыган диний синкретизм формаларынын көп түрдүүлүгү айкындалат³⁹.

Белгилүү болгондой, ислам ар кандай тектүү, бири-бирине айкалышпагандай жана карама-каршылыктуудай көз караштарды өзүнө сиңирген.

Кокон хандыгынын түзүлүшүнө чейин кыргыздардын арасына исламдын тереңдеп кире албагандыгы "бир катар себептер менен түшүндүрүлөт, алардын ичинде, калктын көчмөн жашоо образынын шарттарындагы талаптары уруу идеологиясы жана бутпарастык ишенимдер аркылуу канааттандырылганы менен, балким, универсалдуу биримдиктеги диний концепциясынын жоктугу аныкталар.

Кокон хандыгынын пайда болушу менен ислам дини идеологияга айланып интенсивдүү тарагандыгы тарыхый фактылар менен тастыкталат. Мисалы, 1900- жылы бүткүл Түркстан крайында 1503 чоң жана 11230 кичине мечит иштеп аларда 12499 имам кызмат өтөшкөн. Мындан тышкары крайда 5771 мугалим бар 5755 дин мектеби, 1526 шайыгы бар 1415 мазар, эшенчиликтин 686 борбору иштеп турган. Дин өкүлдөрүнүн жалпы саны 33 миңге жеткен же болбосо ар бир 50 эркек кишиге бирден дин өкүлү туура келген".

Бул учурда Туркстанда исламдын үч багыты күч алган: 1. жогорку жана башталгыч медреселер, 2. инсандардын эркин жүрүшү үчүн мечит жана ыйык жайлар, 3. мусулмандардын жашоосун нормага салып туруш үчүн шариат соту. Булар менен катар Россия исламдын таасирин төмөндөтүш үчүн жогорку сот казыларын, шейх-ул-ислам институтун жойгон. Орто Азия элдеринин башка мусулмандар менен байланышпасы үчүн Бухара мамлекетин өзүнөн кошкондон кийин, түштүк чек араларды бекемдеп, жабууга үлгүргөн жергиликтүү элдерди Россиянын саясатына тартыш жана жүргүзүш үчүн башка түрк тилдүү элдердин өкүлдөрүн (татарларды, башкырларды) пайдаланып, байлардын балдарын Уфа, Казань, Оренбургдан окутушкан жана алардын көз карашын орустардын саясатына бурууга аракет кылышкан. 1987-жылкы Эл каттоодо Кыргызстанда 25 миң башкыр, 559 миң татар катталган.

Татарлардын таасири астында Орто Азия элдеринде панисламизм, пантюркизм идеялары күч алган. Бул башка чоң изилдөөнү талап кылган проблема. Жогоруда аталган мектептер "жадид" деп аталып анын башында И. Гаспринский турган, негизги максаты исламды үгүттөө жана түрк мусулман элдерин бириктирүү. Россия, ислам билим берүүсүнүн башка багытта кетип жатканын байкап, альтернативдүү билим саясатын жүргүзгөн.

Кыргыздардын исламдаштырууда жергиликтүү суфизмдин өкүлдөрү -эшендер, кожолор, шейхтер болуп, суфизм муридизм түрүндө болгон. Ош уездинде 1899 -жылы 221 башталгыч билим берүүчү мечит жана ошончо эшен. Ош шаарынын өзүндө 38 мунаралуу мечит, 73 башталгыч билим берүүчү мечит жана 11 эшен болгон"⁴⁰.

³⁹ Ногойбаев Б. Соотношение веры и культа в системе пережитков ислама (на материалах Киргизской ССР): Филос. илим. канд. ...дисс. авторефераты. - Ф., 1971. - 13 б; Караныз: Аманалиев Б.А. Из истории философской мысли киргизского народа. - Фрунзе, 1963. - 29 б.

⁴⁰ Абдысаматов Б. Из истории религии к свободомыслия в Киргизии: философ. илим.канд. дисс. Авторефераты.- Фрунзе, 1972.-11 б. Аристанбеков С. Опыт анализа идеологической природы пережитков ислама в Киргизии : филос. Илимд. Канд...дисс. Авторефераты.-Фрунзе, 1965.5 б.

Ошондой эле эл арасында суфийлердин "кереметтери", "эрдиктери" жөнүндөгү уламыштар элдик оозеки чыгармаларда кеңири таркатылган. Мисалы, төөнүн пири Ойсул ата-негиз салуучу Увейс Каранын Вейсель - Баба чыгармасынын прототиби, Зеңги-Баба XIII кылымдагы Ташкенттик суфийдин аты.

Кыргыздардын арасында (өзгөчө түштүк аймакта) суфисттик көз караштарды таркатууда Өзгөн жана Сафид Булан (Ферганада) Сулайман Тоо, Шах Фазил (Алабукадагы), Идрис пайгамбардын мавзолейи (Чаткалдагы) чоң роль ойногон. Мисалы, Сафид Булан суфисттик ордендин кадыр-баркын көтөрүш үчүн "Аравиядан, Азербайджандан, Ирандан көптөгөн суфийлер көчүп келишкен"⁴¹.

Өзгөндө XIII кылымда улуу суфист Бурхамиддин Кылычтын жашашы жана басып өткөн жолу, анын мүрзөсү, суфизмдин жергиликтүү элдерге тарашы, Бартольдтун, Жамалиддин Каршинин (XIV), Ахмад Узгендин (XVIIв), Аксыкентинин, Махмуд ибн Валинин, Низомиддин Шоминин эмгектеринде кеңири айтылган. Бул жөнүндө Муминов А.К. мындай белгилейт: "могила суфиев, вокруг которых возникали обширные земельные угодья (вакуфы) и поселения влиятельных смотрителей-шейхов, превращались в центры экономической и политической жизни региона"⁴². Элдик легендага караганда Бурханиддин бала кезинде суфизмдин джазбасында (кудай таануу багыты), 50 жашында джазбадан истигсах (кудайдын касиеттерине ээ болуу) абалына ээ болуп, 70 жашында турган боюнча өлгөнү айтылган. Кылыч болуп айтылышы, анын күчтүү ишеними менен байланышкан (ишеним-менин кылычым).

Кыргыздарда суфийлик көз караштын экинчи бир жагын кашкарлык Аппак Кожонун - адамдын жалгыз максатын Жараткандын руху менен кошулуу гана түзөт, ошон үчүн инсан бүт өмүрүн тарикатка арноо керек жана "чын" дүйнөгө өзүн даярдоосу зарыл деп элдин арасында идеясын таркаткандыгы. Аппак Кожо жөнүндө ар кандай легендалар ушул мезгилге чейин айтылып келет. Бул экөөнөн тышкары суфизмдин, анын элементтеринин түндүк Кыргыздарга таркашында Азиз-хандын (Чүй элине), Эшен-кандын, Шакир кожонун, Намангандык Иман кожонун (Токмок, Пишпек) Маргиландык Искендер кожонун (Суусамыр, Кочкор, Нарын) ысымдары тарыхта айтылып, жазылып калган.

Суфизм окуусу Кыргызстанга кирип, Орто Азиянын кээ бир башка райондорунда бар болгон өзүнүн ашынган мистицизм, аскетизм, квиетизм өңдүү бир катар элементтеринен айрылган. Кыргыздардын арасынан чыккан муриддердин көпчүлүгүнө диний фанатизм таптакыр алыс болгон.

Зикир чалуу да Кыргызстандын шарттарында өзүнүн бир катар зарыл белгилерин жоготкон. Мисалы, зикир Кудай менен баарлашуунун түздөн-түз каражаты болбостон, Кудайга сыйынуунун кадимки эле жөнөкөй түрү болгон. Алар экстазга кирүүнү сыпайылык эмес деп эсептешип, зикир чалгандардын арасынан бирөө, өтө эле берилип кетип, тугаланып калса, скептикалау мамиле кылышкан.

Кыргызстандын шарттарында зикир чалуунун дагы бир өзгөчөлүгү белгиси, жалпы чогулуп зикир чалууда музыкалык аспаптар колдонулуп, ырлар ырдалып, бийлер бийленген эмес. Бул жерде кадимки жума намаздары окулчу, намаздан кийин дароо эле муриддер зикир чалышып, "иллягу" деген сөздү көп жолу кайталоо менен гана чектелишкен.

Кыргызстандагы саясий процесстерде суфизм элдин жакыр катмарын колдоп көтөрүлүш уюштурушкан. 1898-жылкы Андижан көтөрүлүшүнүн башында Мадали Дукчи-эшен, Зиядин Максым уулу, Шадыбек Шергазы уулу турган. Булар "Накшибандия" уюмунун мүчөлөрү болгон. Дукчи Эшен динден илими бар, өз кезегинде Бухарадан, Уфадан билим алып, 33 жашында Меккеге ажылык кылып, төрт жыл жашап, суфисттик көз караштагы "Ибрат ал-гафилии" (Назидание неведающим) аттуу диний-философиялык чыгармасын жазган. Китепте суфизмдин бардык түшүнүк-категориялары талдоого алынып, аныктама берилген. Экинчи Зиядин Максым уулу Кудаярхандын катчысы кызматын аткарып "Фергана хандарынын тарыхы" аттуу чоң көлөмдүү китебин жазган. Демек, XIX кылымда кыргыздарда суфизм эшендик муридизм формасында кеңири жайыла баштап, Кокон хандыгынын түзүлүшүнө шарт түзүп берсе, кыргыз элин колониялаштырууда муридизм рухий куралы катары пайдаланылгандыгы байкалат. Бирок, жогоруда аталган "ыйык" адамдардын тарыхын изилдөө көпчүлүк учурда проблеманын чечилип аныкталышында татаалдатууга түрткү берет.

Суфизмдин идеялары элдик ооз эки чыгармаларда (макал-лакаптарда, омоктордо, чоң жана кичине эпостордо), ооз эки акындардын ырларында, ошондой эле жазма акындардын чыгармаларында чагылдырылган. Кыргыздарга суфисттик идея, көз караштар "заман" агымдарынын өкүлдөрү тарабынан таркалгандыгы илимий иштерде жазылып келет. Бирок, бул агымдын калыптанышындагы кыргыздардын социалдык, экономикалык детерминанттарын четке кагуу же тануу мүмкүн эмес. Аталган детерминанттар коомдук аң-сезимдин өнүгүшүнө жана ойгонушуна прогрессивдүү таасирин тийгизип, анын тездеп таркашын, элдик мүнөзгө айланышын ылдамдатуу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Заманчыл акындарга Сулайман Бакыргандын, казак ырчылары Бухар-Жыраунун, Нысанбайды, Досхожо ж.б. таасири тийгендир, бирок кыргыз заманчылары өз коомунун, өз эпохасынын, жергиликтүү традициясынын идеалдуу формада чагылдырылышы.

⁴¹ История Киргизской ССР. Т.1-Фрунзе, 1984. -602 б.

⁴² Муминов А.К. Мавераннахрская школа фикха (IX-XIII) общественные науки в Узбекистане. Ташкент. 1990. №10-41 б.

Заманчыл агымдын өкүлдөрү (Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Женижок, Нурмолдо, Молдо Нияз) поэтикалык образдуу формада кыргыз элинин коомдук "болмушу" жөнүндө ой жүгүртүшүп, адам "болмушун" адеп-ахлактын ордун жана маңызын түшүнүүгө - түшүндүрүүгө бүткүл руханий дараметтерин жумшашкан, "что в некоторых важных аспектах духовной жизни исламский пульс вынужден был выражать себя через местную традицию"⁴³.

Демек, заманчыл акындар бир жагынан Курандын Суннанын негизги догматтарына (эсхатологиясына) таянса, экинчи жагынан жергиликтүү коомдук географиялык шартка жараша философиялык триада (үчилтик) "Тар заман", "Зар заман", "Акыр заман" терминдерди колдонушкан.

Илимий изилдөөлөрдө заманизмдин идеялык негизин Сулайман Бакырганын эмгеги менен байланыштырышат. Бирок, кыргыз заманчылары эмнеси менен айырмаланат же болбосо эмнеси менен окшош ачык, так жооп жок. Окумуштууларыбыз заманды иран тилинин негизине таянып убакыт деп которушат. Эгерде биз алардын көз карашын философиялык рефлексия менен байланыштыргыбыз келсе, "доор" деп түшүндүрүүбүз абзел. Заманчылардын философиялык ой-жүгүртүүсүнө түрткү болгон дагы бир булагы инсандын практикалык ишмердүүлүгү болгон. Демек, кыргыздар XIX кылымдын башында өзгөчө дүйнө тааным жана дүйнө кабылдоо түшүнүгүнө ээ болуп, аларды түшүндүрүүнүн башкача бир герменевтикалык тили (философиялык) жаралган.

Ар бир эпоха ар түрлүү элдерге доорго жараша инсандын ойду, дүйнө кабылдоо системасын жаратса, кыргыздар үчүн патриархалдык уруучулук доор легендарлуу ойчулдар Кет Бука, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан кайгы, Санчы Сынчыларды алып чыкса, кош бийлик (Кокон хандыгы жана Россия империясы), пессимисттик-оптимисттик "адам-коом"экзистенциясына, эсхатологиясына көркөмдөп ой жүгүрткөн Калыгулду, Арстанбекти, Молдо Кылычты, Женижокту, Нурмолдону, Алдаш Молдону, Молдо Ниязды, Молдо Багышты, Барпыны, Токтогулду, Тоголок Молдону ж.б. жараткан. Булардын дүйнөтааным рефлексиясында реалдуу - тарыхый жана диний-суфисттик процесс (тенденция) бирдей каралып, өзүнчө бир, И.Канттын тили менен айтканда аналитикалык-синтетикалык талдоолору дихотомияга, антиномияга туура келген мейкиндик - мезгилдин философиясын пайда кылышкан. Канчалык деңгээлде суфист болушкан, айта кетчү нерсе мистикага ("зикрчиликке"), аскетизмге, кветизмге жетишкенге инсанды мистикалык-психологиялык, абалга жеткириш үчүн музыкалык аспаптар, ырлар, бийлер болгон эмес. Заманчылардын ой-жүгүртүүлөрүндөгү эң башкы маселе суфизмдеги "вахдат-ал-вуждуд" (Абсолюттун жана инсандын болмушунун биримдиги) "единство бытия бога и человека", Таухид (Алладан башка кудай жок), инсан (ал-инсан, ал-камил - совершенный человек) концепциясы коомдогу моралдын эсхатологиясынын жалпы дүйнө болмуш эсхатологиясына тийгизген таасири.

Заманизмдеги суфизмге тийиштүү төрт баскычты: 1. Шариат-бул жалпы мусулмандар үчүн кеңири түшүнүктүү нерсе. Куранга, пайгамбарыбыздын сүннөттөрүнө негизделген шариаттын жол-жоболору, Кудайды таануунун негизги алиппеси. Шариат өз кезегине 10 мерчемден турат. Алар төмөнкүлөр: биринчиси - Алла Тааланын бирдигине, бардыгына, касиеттерине, затына ыйман келтирүү, экинчиси - беш убак намаз окуу, үчүнчүсү - орозо тутуу, төртүнчүсү - зекет берүү, бешинчиси - ажылык сапарга баруу, алтынчысы - сылык сүйлөө, жетинчиси - илим үйрөнүү, сегизинчиси пайгамбардын сүннөттөрүн аткаруу, тогузунчусу - өзүндүн билгенинди башкаларга үйрөтүү, онунчусу - өлүп көргө киргенинден кийин периштелерге сурак берериңе ишенүү. Мына ушул жол-жоболорду толук аткарган адам шариаттын жолун бекем туткан адам болуп эсептелинет. Бирок сопучулукта бул жолдун баары пирге, же болбосо устатка кол бергенден кийин анын көзөмөлү менен аткарылат. Пири жок бир дагы шакирт сопучулук жолго, шариат жолуна түшө албайт.

- Тарикат - Алла Таалага алып баруучу ички жандүйнө, жүрөк, сезим жолунун башталышы. "Тарик" деген сөздү арапчадан которгондо "жол" деген маанини билдирет. Өз кезегине тарикат да 10 мерчемден турат. Сопучулук илим боюнча алар төмөнкүлөр: биринчиси - тооба келтирүү, экинчиси - пирге кол берүү, үчүнчүсү - коркуу жана ишенүү, ар дайым Алла Тааланын азаптарынан коркуп кечирим беришине ишенип жашоо, төртүнчүсү- абийир-авратин бекитип жаап жүрүү, бешинчиси -оюн-күлкүдөн, кумар оюндан, лаззат жыргалынан өзүн оолак кармоо, алтынчысы - ар дайым пирдин кызматында болуу, жетинчиси - пирдин уруксаты менен гана сүйлөө, сегизинчиси - насаат сөздөрдү эшитүү, тогузунчусу - адамды алаксыткан дүйнө менен айрылып жалгыздыкта жашоо, онунчусу - тафрид өзүн дүйнө иштеринен четтетүү.

- Марифат-бул ай-ааламдын ак-карасын, ички-сырткы дүйнөнү толук таанып, жик-жигине ажырата билген даанышмандык. Марифатка жеткен сопу илим-билимдүү, ариф деген сапаттагы даанышман, ойчул. Бул баскычтын да он мерчеми бар. Алар төмөнкүлөр: биринчиси - бардык нерседен кечип кетүү, экинчиси - дервиштикти кабыл алуу, үчүнчүсү - ар бир ишке сабырдуулук менен мамиле жасоо, төртүнчүсү - алал даамдарды талап кылуу, бешинчиси - илимий иштерди кылуу, алтынчысы - шариат менен тарикатты бирдей тутуу, жетинчиси - тарыхы дүйнө кылуу, се-гизинчиси - акырет күнгө өз ыктыяры менен баруу, тогузунчусу - адамзат мерчеминин табиятын билүү, онунчусу - акыйкаттын сырларын билүү.

" Хакихат (акыйкат). Акыйкат-бул Алла Тааланын чындыгына, жалгыз кудайдын бийлигине жетишип, ар кандай азгырыктардан биротоло арылып, өзүн Алла Тааланын бир учкуну, нуру экендигин түшүнүп, Алланын

⁴³ Г.Э.Фон Грюнебаум. Основные черты арабо-мусульманской культуры. М., 1981.-182 б.

нур дүйнөсүнө өтүп кетүү деген түшүнүктү берет. Ошондуктан Мансур ал-Халлаж: "Ан ал- Хак", "Мен Акмын", "Мен акыйкатка жеттим",-деп айткандыктан аны түшүнбөгөн түркөй дүйнө өлтүрүп тынган. Башка баскыч-тар сыяктуу эле акыйкатта да он мерчем бар. Алар төмөнкүлөр: биринчиси - жолдогу топурактай болуу, экинчиси - жакшы-жаманды таануу, үчүнчүсү - калган калдыкка канаат кылуу, төртүнчүсү - жол азабын кайыптан деп билүү, бешинчиси - адамдын көңүлүнө азар бербөө, алтынчысы - кембагалдыкка көңүлүн чөктүрбөө, жетинчиси - сейил курганда көңүл көтөрүнкү жүрүү, сегизинчиси - ар кимдин сырын бекем сактоо, тогузунчусу - шарияттын, тарикаттын, акыйкаттын мерчемдерин билүү жана аларга амал кылуу жана түшүнүк аппараттары ачык так берилген: рух, пир, таклиб, амал, иман, ихсан, нафс, зикр, идр, харам, Зилзала, тобокел (таваккул), нур, дүнүйө, сифат, тавакел, зийарат, ихлас, ахвал, талаб, маани, халал, мүмкүн, сабап, хал (ахвал), вакт (убакыт), мурид, ихлас, сабр, сидик (таза), марифа (илим), акл, фана (пана), бака (мистика), байан, чилла (кырк күн окутуу) ж.б.у.с. Жогоруда аталгандардын негизинде суфизм менен заманчылардын ортосунда окшоштуктар бар десе болот, бирок бул кеңири изилдөөнү талап кылат.

Жогоруда баяндалгандардан улам, бул бөлүм боюнча төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

- Көчмөн элдердин арасына исламды таратуучулар, негизинен, суфий дин кызматкерлери (эшендер) болгон, себеби, суфизм "расмий" исламдан айырмаланып, миссионердик милдеттерди ийгиликтүү аткарган.

- Жогоруда аталган аймактарда суфизмдин жоболору жергиликтүү калктын мурда колдонгон ишенимдерин өзүнө сиңирип, спецификалык исламдын формасынын түзүлүшүнө алып келген.

- Борбордук Азиядагы суфизмдин баштапкы этабы мистикалык негизги ордендерди түзүү менен аяктаган. Суфизм отурукташкан калкка гана эмес, Борбордук Азия түздүктөрүндөгү түрк тилдүү элдерди да өзүнө тарта баштаган.

- Исламдын кыргыздарга таралышы менен байыркы примитивдүү ишенимдердин түрлөрү жана элементтери элдин жашоосунан четтетилип, кээ бирлери жаңы диндин нормалары менен догмаларына ылайык өзгөрүп, жаңы форма менен мазмунга ээ болгон.

- Суфизм окуусу Кыргызстанда ашкере мистицизм, аскетизм квиетизм өңдүү элементтеринен ажыраган.

- Суфизм Кыргызстанда негизинен ордендер катары эмес, көптөгөн өзүнүн алгачкы атрибуттарынан ажырап, муридика формасында тараган. Кыргызстандагы суфизмге мүнөздүү дагы бир жагы, муридика жетектөөчү негизги борборлор коңшу мамлекеттерде болгон.

Рецензент: к.филос.н., доцент Бапиев А.С.